

УДК 303.446.4:37.014.5:2

Місце церковно-історичних та візантинознавчих студій в історії історичної науки, духовної та світської освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Л.Ю. МЕДОВКІНА

Донецький національний університет, м. Донецьк, Україна, E-mail: lina5-lina5@rambler.ru

Авторське резюме

Стаття присвячена дослідженню питань впливу викладацької та наукової діяльності відомих істориків церкви на розширення історичних знань в галузі церковної історії, розвитку історичної науки, духовної та світської освіти на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. На основі аналізу біографій, діяльності та наукових публікацій відомих учених, таких як: Олексія Дмитрієвського, Івана Соколова, Костянтина Харламповича, Василя Біднова та Олександра Лотоцького продемонстровано, що ці дослідники сприяли розширенню історичного знання в галузі церковної історії та візантинознавства, завдяки виявленню та публікації нових джерел, дослідженню оригінальної проблематики, яка раніше не була предметом наукового вивчення, використанню історично-порівняльного методу, бажанню розглянути теми місцевої історії в контексті загальноісторичного розвитку людства. Крім того, простий перелік посад, які обіймали вчені, навчальних дисциплін, які вони викладали, фахових наукових часописів, з якими вони співпрацювали як автори та редактори, а також внесок цих людей у справу збереження церковних старожитностей у період вилучення історичних цінностей та використання їх за іншим призначенням, яскраво свідчать не лише про величезний внесок істориків у справу виховання плеяди церковних діячів та дослідників, які відзначалися високим рівнем освіти, широким світоглядом та навичками наукової діяльності, але й про принципову громадянську позицію. Саме останнє часто ставало причиною репресій з боку більшовицької влади, спрямованих проти цих науковців, а також причиною їхньої передчасної смерті чи вимушеної еміграції.

Ключові слова: біографії, візантинознавчі студії, історія церкви, історична наука, духовна та світська освіта.

The role of church history and Byzantine studies in the history of historical sciences, religious and secular education in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries

L.YU. MEDOVKINA

Donetsk national university, Donetsk, Ukraine, E-mail: lina5-lina5@rambler.ru

Abstract

The historical retrospective of formation of the non-religious phenomenon «new Christianity» in the context. The article examines the impact of the educational and scientific activities of famous church historians on the expansion of knowledge in the history of church, development of historical studies, religious and secular education in Ukrainian territories in the late 19th and early 20th centuries. The analysis of the biographies, activities and scientific papers of such well-known scientists as Aleksey Dmitriyevskiy, Ivan Sokolov, Kostiantyn Kharlampovych, Vasyl Bidnov and Oleksandr Lototskyi shows that the scholars made a great contribution to the expansion of historical knowledge in the history of church and Byzantine studies. They achieved it by finding and publishing new sources, studying new topics that had not been covered earlier, applying the historical comparative method and analysing the local history within the context of general history of humankind. Furthermore, just by reviewing the list of offices held by the above scholars, subjects they taught, and scientific journals where they worked as authors and editors and understanding what role they played in preserving church antiques during the period when objects of historical importance were expropriated and used for other purposes, you can appreciate not only their contribution to fostering a great number of well-educated broad-minded and scientifically oriented researchers and clergy members, but also the importance of the position they took on social issues. Because of the social principles they defended the scholars were often persecuted by the Bolsheviks, which caused their premature death or forced emigration.

Key words: biographies, Byzantine studies, church history, historical studies, religious and secular education.

Постановка проблеми. Кінець XIX ст. – початок XX ст. були надзвичайно цікавим та насиченим різноманітними подіями періодом.

Цей час збігся з епохальними політичними, соціально-економічними та культурними трансформаціями, які потягли за собою зміну до-

слідницької парадигми. Незважаючи на це, церковно-історичні та візантинознавчі студії, які провадили окремі вчені означеного часу, займали вагоме місце в історії формування історичного знання, розвитку історичної науки, духовної та світської освіти в Україні наприкінці XIX – початку XX ст., що заслуговує на спеціальне дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження обраної теми вимагає від нас звернути особливу увагу на те, що саме на кінець XIX ст. припало становлення на теренах Російської імперії нової самостійної галузі історичного знання – візантинознавства. Складовою цієї дисципліни стала історія візантійської церкви. На межі століть, завдяки плідній науково-дослідній праці професорів Київської, Московської, Санкт-Петербурзької (Петроградської) та Казанської духовних академій, почали з'являтися церковно-історичні дослідження, побудовані на виключно науковій основі. Прогрес церковно-історичного напрямку в богослов'ї, як стверджували Г. Лебедева та М. Морозов, був обумовлений, з одного боку, «процесом саморозвитку ...богословської думки, з іншого – впливом світської історичної науки, яка у свою чергу потребувала розширення поля досліджень, звернення до джерел» [12, с. 140]. Цей процес був би неможливим без подвижницької праці багатьох істориків, які вивчали не лише питання історії східної грецької церкви, але й Руської православної церкви, духовної освіти у різних навчальних закладах, біографії видатних діячів духовного стану тощо. Серед істориків, які досліджували ці та інші проблеми були В. В. Болотов (1853–1900), О. П. Лебедев (1845–1908), М. М. Глубоковський (1863–1937), Ф. О. Курганов (1844–1920), О. О. Дмитрієвський (1856–1929), Ф. І. Титов (1864–1935), І. І. Соколов (1865–1939), К. В. Харлампович (1867–1932), В. О. Біднов (1874–1935), О. Г. Лотоцький (1870–1939) та багато інших.

З утворенням Української академії наук у 1918 р. відкрилися нові можливості розвитку науки, у тому числі історії церкви. Вже у 1919 р. Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським, Г. Г. Павлуцьким та Є. К. Тимченком був розроблений проект створення історико-філологічного відділу академії (Перший відділ), до складу якого мала входити «кафедра історії української церкви, в зв'язку з усесвітньою історією церкви», а кафедра візантинознавства разом із кафедрами класичної філології, загального мовознавства, східних мов, всесвітньої історії, літератури та філософії – до Другого відділу [16]. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. були створені сприятливі умови для розвитку церковно-історичних та візантинознавчих студій, які, безперечно, відіграли свою роль у процесі фор-

мування історичної свідомості українського народу.

Мета дослідження. У цьому зв'язку, нам уявляється цікавим дослідити, як фахівці з історії візантійської, руської та української православної церкви, результатами своїх досліджень сприяли розширенню історичних знань та формуванню історичної свідомості українців в означений час.

Виклад основного матеріалу. У 1887 р. після двох років викладання у Казанській духовній академії О. О. Дмитрієвський (вже відомий на той час дослідник церкви) отримав можливість очолити кафедру церковної археології та літургії у Київській духовній академії, з якою його діяльність була пов'язана аж до 1907 р. Працюючи в Академії, вчений не раз здійснював поїздки до країн Православного Сходу, де вивчав знамениті книжкові та рукописні зібрання з метою виявлення неопублікованих пам'яток православного богослужіння. Завдяки цьому сформувався його відомий тритомник «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока». У 1896 р., подавши перший том «Опису» до вченої ради Казанської духовної академії, О. О. Дмитрієвський отримав ступінь доктора церковної історії [13].

За час викладання у Київській академії Олексій Опанасович підготував цілу плеяду відомих учених-літургістів, що дало можливість вважати його засновником вітчизняної історичної літургії. Серед його учнів були прот. В. Д. Прилуцький, М. М. Пальмов, Є. П. Діаковський, прот. М. А. Лисицин, прот. Корнелій Кекелідзе та ін.

У 1903 р. О. О. Дмитрієвського було обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук по відділенню російської мови та літератури [5], що змусило його у 1906 р. переїхати до Санкт-Петербурга. З 1907 р. він остаточно залишив службу у Київській духовній академії та присвятив себе діяльності на посаді секретаря Імператорського Православного палестинського товариства (далі – ППТ), яку він обіймав 10 років. Протягом цього періоду вчений написав монографію з історії Палестинського товариства до 25-річчя з дня його утворення [10], здійснив чимало інспекційних подорожей до Палестини з метою огляду роботи закладів Товариства, написав низку досліджень, присвячених діячам «російської Палестини». Водночас О. О. Дмитрієвський протягом 11 років був старостою Микола-Олександрівського храму у Санкт-Петербурзі та членом попечительства при ньому [8, с. 105–123]. Протягом 1910-х рр. О. О. Дмитрієвський кілька разів намагався повернутися на академічну службу, але це так йому і не вдалося з ряду суб'єктивних причин. Натомість у той же час він у різні роки обирався почесним членом усіх чотирьох духовних академій Російської імпе-

рії: Київської (1907), Казанської (1912), Петербурзької та Московської (1914).

Унаслідок оголошення Декрету радянської влади про відділення церкви від держави, вчений залишився безробітним та без утримання (пенсії), бо ІППТ, де він офіційно був працевлаштований, припинило своє існування. Через це у 1919 р. О. О. Дмитрієвський прийняв пропозицію Астраханського університету стати проктором й професором цього навчального закладу по кафедрі історії та грецької мови. На цих посадах він перебував аж до закриття університету у травні 1922 р. В Астрахані вчений не лише викладав лекції, але як повноважний «Петроградского главного управления музеев и Управления делами народного комиссариата просвещения на право описания и изучения церковных древностей» [3, с. 179] займався обліком пам'яток старовини міста та навколишніх міст і сіл, намагаючись зберегти найбільш цінні з них в історичному, культурному та загальнохристиянському відношенні.

У першій половині 1919 р. О. О. Дмитрієвський вперше був заарештований [15, с. 160]. Другий арешт відбувся у 1922 р., коли його звинуватили у протидії вилученню церковних цінностей, за що він був засуджений умовно та звільнений у жовтні того ж року [6, арк. 8].

На початку 1923 р. вчений повернувся до Петербурга, де його було обрано дійсним членом Академії наук та членом Слов'янської комісії. Восени цього ж року його запросили викладати лекції по літургії на Богословських курсах у Петербурзі, які 1925 р. були реорганізовані та перейменовані на «Вищі богословські курси». Протягом 1923–1929 років О. О. Дмитрієвський брав активну участь у роботі Русько-візантійської комісії, де подав на обговорення три доповіді, присвячених західному літургісту та видавцю богослужбових текстів Ж. Гоару та одну – «Объяснения к «Уставу» Константина Порфирородного». Помер Олексій Опанасович від уремії 8 серпня 1929 р. і був похований на Микільському кладовищі Олександрівської лаври [1].

Іван Іванович Соколов, як історик церкви, розпочав свою активну наукову діяльність з 1891 р., коли завершив підготовку магістерської дисертації на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», яка успішно була ним захищена того ж року в Казанській духовній академії. За цю роботу дослідник отримав науковий ступінь магістра богослов'я, а 1896 р. – премію митрополита Макарія.

Протягом 1894–1903 років І. І. Соколов викладав у Петербурзькій духовній семінарії, а з жовтня 1903 р. почав роботу на кафедрі історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії [21, с. 695], де пропрацював до 1918 р. 1904 р. Іван Іванович захистив докторську ди-

сертацію «Константинопольская церковь в XIX в.: Опыт исторического исследования» та був обраний ординарним професором.

Ще до захисту дисертації вчений плідно співпрацював з різними періодичними виданнями, зокрема протягом 1897–1904 рр. очолював відділ «Вести с Востока» у часописі «Церковные ведомости». З 1904 р. керував у тому ж таки журналі відділом «Летопись церковной и общественной жизни за границей», а в 1912–1913 рр. виконував обов'язки головного редактора «Церковных ведомостей». З 1895 р. І. І. Соколов редагував матеріали відділу «Церковно-общественная жизнь на Православном Востоке» журналу «Странник». Протягом 1895–1903 рр. вчений відповідав за відділ «Библиография. Россия» у «Византийском временнике». З 1912 року став головним редактором «Церковного весника».

З кінця XIX ст. І. І. Соколов був членом Палестинського товариства, нагороджений багатьма церковними відзнаками та орденами Східних патріархатів і Грецького королівства. До 1917 р.

Аналіз наукових праць І. І. Соколова свідчить про наявність двох основних напрямків його досліджень. Перший був пов'язаний з класичним візантинизмом, що відобразилося в його таких працях, як: «О византинизме в церковно-историческом отношении», «Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV в. (843–1453): Исторический очерк», «Церковная политика византийского императора Исаака II Ангела», «Церковно-религиозная и общественно-бытовая жизнь на православном греческом Востоке» та ін. Другий напрям можна було б назвати церковним неоеллінізмом. Він в основному був розвинутий вченим під час його перебування в Україні та співпраці з Українською академією наук, коли історик збирав та досліджував «грецькі матеріали, де пояснюються відносини православно-го Сходу до України і української церкви» та «Заходу, себто Ватикану» [20, с. 210]. Однією зі значимих праць вченого того часу слід вважати нарис «Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах» [17, с. 53–84]. У нарисі, поданому І. І. Соколовим, основна увага була зосереджена на листах і посланнях Александрійського патріарха Мелетія Піга (†1601) та патріарха Александрійського й Царгородського Кирила Лукаріса (†1638). Серед адресатів патріарха Мелетія були віруючі Української православної церкви; міщани-члени Львівського Ставропігійного братства; Гедеон Балабан (Балабан Григорій Маркович (1530–1607), єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський, екзарх Константинопольського патріарха для українських земель, фактичний керівник Київської митрополії; кн. Констан-

тин Острозький (Василь-Костянтин Острозький (1526–1608), князь, магнат, політичний та культурний діяч; члени Віленського православного братства; Константин Корнякт (1517/20–1603), львівський купець, шляхтич, громадянин Львова грецького походження, видатний церковно-громадський діяч того часу; московський цар Федір І Іоаннович Блаженний (1557–1598), третій син Івана IV Грозного; Ігнатій, протопоп Острозький; князь та великий канцлер Ян Замойський (1541–1605), великий гетьман коронний (1581–1606), польський державний діяч, засновник академії у Замості; імператор Священної Римської імперії Рудольф II (1552–1612), Павло Анікієв, «прочанин з Польщі». Листи, звернення та постанови Кирила Лукаріса в основному були звернені до «усіх православних України»; Ісаї (Івана Балабана (? – †1619/1620), церковного та культурного діяча, племінника Гедеона Балабана; Єремії (Євстафія) Тисаровського (? – †1641), єпископа Львівського, Галицького і Кам'янецького, якого після смерті єпископа Гедеона (Балабана) духовенство, шляхта і міщани соборно обрали кандидатом для висвячення на Львівську кафедру.

Цей текст І. І. Соколов майже повністю побудував на прямій мові джерел. Основний зміст послань Мелетія – це захист православного населення польсько-литовської держави, оборона його прав від зазіхань католиків та протестантів, намагання знайти порозуміння з відомими та впливовими політичними діячами не лише Речі Посполитої, але й Європи в цілому. Особливе місце у діяльності патріарха займала підтримка членів Львівського православного братства. 1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда. Протягом 1922–1923 рр. він викладав університетський курс «Соціально-політические отношения в государствах Ближнего Востока». З 1920 по 1923 р. І. І. Соколов також був викладачем Петербурзького Богословського інституту (ПБИ). У цьому приватному навчальному закладі історик читав «Историю греко-восточной церкви от разделения церквей до настоящего времени вместе с историей церкви Грузинской» [7, с. 50]. Згодом йому прийшлося зайнятися історією нової Греції та викладанням новогрецької мови в Ленінградському інституті історії, філософії та лінгвістики (ЛИФЛИ), що існував при Ленінградському державному університеті, Інституті східних мов і Науково-дослідному інституті порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу ім. А. Н. Веселовського (ИЛЯЗВ).

Наприкінці 1920-х років вченому вдалось стати членом Таврійської краєзнавчо-лінгвістичної експедиції Ленінградського університету (1927) та взяти участь у роботі експедиції Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства до Надазов'я (1928) [21, с. 695].

22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. У сфабрикованій справі йому було відведено роль одного з керівників «контрреволюционной церковно-монархической организации «Англикане». Вченого звинуватили у тому, що він мав зв'язок із англіканською церквою, писав та відправляв закордон інформацію про гоніння на релігію, які мали місце в країні. Лише завдяки клопотанням родини та К. Пешкової, яка очолювала громадську організацію «Допомога політичним в'язням», вченого 1938 р. було звільнено [9]. Однак повернутися до нормально життя він уже не встиг. Помер 3 травня 1939 р.

Одним із відомих істориків церкви, духовної освіти та церковних старожитностей був Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932). На формування поглядів та визначення наукових інтересів вченого суттєвий вплив мали його походження та біографія, зокрема знайомство з відомими тогочасними дослідниками М. О. Кояловичем, П. М. Жуковичем, П. Ф. Ніколаєвським [11, с. 23], які були викладачами Санкт-Петербурзької духовної академії. У 1894 р. К. В. Харлампович захистив магістерську дисертацію під назвою «Западно-русские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков». Протягом перших п'яти років перебування в Казані, де вчений розпочав свою викладацьку діяльність, він написав цілу низку праць, які розвивали тему освіти у «западно-руському краї» (тобто на теренах сучасних України, Білорусі та Литви), а також висвітлювали питання церковної історії, діяльності окремих діячів православної церкви: «Острожская православная школа», «К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования», «Западно-русские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII века», «Иосиф Курцевич, Архиепископ Суздальский, бывший Епископ Владимирский и Брестский (1621–1624)», «К вопросу о сущности русского раскола старообрядства» та ін.

1898 р. К. В. Харлампович опублікував текст своєї магістерської дисертації, яку подав до захисту до Санкт-Петербурзької духовної академії – «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви». Це було перше ґрунтовне дослідження, в якому детально і систематично розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування. Вона була написана на підставі залучення широкого кола джерел, зокрема матеріалів Архіву греко-уніатських митрополитів, рукописних зібрань бібліотек Москви і Петербурга, а також Києва, де автор

вивчав архіви Києво-Печерського і Софіївського монастирів, стародрукованої літератури, полемічних творів, опублікованих джерел з історії Константинопольської патріархії. Автором також були використані дослідження з історії освіти даного періоду в російській і європейській історіографії. Це стало можливим завдяки тому, що дослідник добре знав грецьку, латинську, німецьку, французьку, польську мови. Монографія вченого відзначалася аргументованими твердженнями, критичним розбором праць, дотичних або ж безпосередньо пов'язаних з проблемами шкільної освіти на українських та білоруських землях. Він не формулював жодних гіпотез, які б не опиралися на джерела. Його ерудиція і знання історіографії проблеми були надзвичайно широкими.

25 серпня 1909 р. К. В. Харлампович отримав посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора Казанського університету по кафедрі історії російської церкви. Слід зазначити, що саме період з 1908 по 1917 рр. виявився найбільш плідним для історика у сенсі продовження його праці над дослідженням історії церкви, духовної освіти та церковних старожитностей. У цей час вчений написав кілька праць, які були присвячені біографіям чи діянням численних церковних діячів, зокрема Феодосія Печерського, архимандрита Макарія Глухарєва, Афіногена Крижановського, митрополита Московського Платона, М. Ільмінського, св. Інокентія Кульчицького, К. Борковського, казанського архієпископа В. Петрова та інших. Особливу увагу дослідник приділив дослідженню біографії та діяльності Іосифа Курцевича, архимандрита Суздальського та Брестського, чие тіло, як виявилось, було поховано у Зилантовому монастирі під Казанню [18].

Будучи одним з фундаторів Казанського Церковно-археологічного товариства, а також членом Казанського Товариства історії, археології і етнографії, К. В. Харлампович багато займався питаннями виявлення та збирання предметів церковної старовини, а також публікацією документів. Показовими у цьому сенсі є такі праці дослідника, як: «Историко-археологические очерки церквей города Казани» та «Из церковных архивов Ядринского уезда». Вони демонструють і широку ерудицію вченого, і сумлінність та серйозний науковий підхід до будь-якої проблеми, за дослідження якої він брався. Перша праця, яку вчений озвучив на засіданні Церковно-археологічного товариства 16 грудня 1908 р., подає опис 11 церков міста Казані з історичними довідками та докладним описом усіх старожитностей і цікавих книг і предметів церковного призначення. Особливу увагу історик зосереджував на тих речах, які він вважав за потрібне за згодою священників, описаних ним церков, вилучити та передати до складу музею товариства.

Не менше значення мала й публікація документів, які розкривали цікаві аспекти процесу християнізації неросійського населення Казанського краю, зокрема Ядринського повіту. Їхній зміст говорить і про помилки у самому процесі хрещення, і про процедуру обрання хрещених батьків, і про зловживання місцевих священників, які брали з новохрещених великі суми грошей за організацію та проведення хрестин, відспівувань, вінчань тощо, а також про реакцію на ці повідомлення з боку царської влади, керівництва Казанської духовної консисторії, Чебоксарського духовного правління та окремих вищих духовних сановників краю.

У 1910-х роках К. В. Харлампович активно видав матеріали, які стосувалися історії Казанської духовної семінарії в XVIII ст., міста Казані, казанських шкіл для місцевих мешканців, їхньої етнографії та археології, а також колишніх членів Алтайської місії та сибірських ієрархів, християнізації та просвіти місцевого населення, Казанської духовної академії, церковної старовини. До того ж, предметом його досліджень була місіонерська діяльність на теренах Поволжя та Сибіру вихідців з України. Його статті публікувалися на сторінках різних періодичних видань – «Христианское чтение», «Православный собеседник», «Журнал министерства народного просвещения», «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских», «Церковный вестник», «Церковные ведомости», «Литовские епархиальные ведомости», «Волынские епархиальные ведомости», «Томские епархиальные ведомости» тощо. Всі праці К. В. Харламповича, як пізніше зазначав В. Біднов, відзначалися «новизною, документальністю, багатством фактів, критичністю, об'єктивністю по відношенню до предмета дослідження та самостійністю тверджень. Тому-то вони мають високу наукову вартість й на довгий час не втратили свого значення» [2, с. 8].

Продовженням досліджень історії освіти в «Західній і Московській Русі» стала докторська дисертація вченого – «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», над якою К. В. Харлампович розпочав працювати ще 1910 р. У 1914 р. у Казані було опубліковано перший том задуманого тритомного видання, метою якого було показати ту роль, яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії з середини XVI ст. до початку царювання Катерини II (1762). У передмові автор писав, що в другому томі буде вміщено біобібліографічний матеріал про всіх українських діячів цього періоду, а в третьому – узагальнено здійснене дослідження. Після захисту дисертації у 1914 р., 12 травня цього ж року К. В. Харлампович дістав ступінь доктора церковної історії Санкт-

Петербурзької духовної академії, а з 25 серпня 1914 р. став ординарним професором Казанського університету [11, с. 29].

Дослідження К.В. Харламповичем багатьох проблем церковної історії також було зумовлено його членством у багатьох наукових товариствах (Товариства археології, історії і етнографії при Казанському університеті, Товариства історії та старожитностей при Московському університеті, Товариства шанувальників старовинного письменства, Російської вченої архівної комісії, Московського археологічного товариства, Товариства любителів давньої писемності, Володимирської вченої археологічної комісії, почесним членом Орловського і Симбірського церковних археологічних товариств), а також у двох академіях наук: Російської (від 1916 р.) та Всеукраїнської (від 1919 р.).

На початку 1920-х років К.В. Харлампович певний час перебував на посаді голови музейної комісії, де провадив велику роботу, спрямовану на збереження культурних та історичних цінностей краю. Ця діяльність щільно була пов'язана з членством вченого у лавах Товариства археології, історії і етнографії при Казанському університеті. Найважливішим практичним питанням, що постало в роки революції і громадянської війни перед Товариством, був порятунок історико-культурних і наукових цінностей від загибелі. Товариство спільно з Церковним історико-археологічним Товариством і Казанським міським музеєм створило комісію з охорони пам'ятників мистецтва і старовини при Комітеті суспільної безпеки. На початку 1922 р. почалися вилучення релігійних предметів з храмів під приводом боротьби з голодом. Це мало пряме відношення до членів Товариства, які входили до Музейної комісії при Академічному центрі Татнаркомпросу (колишній Відділ у справах музеїв і охорони пам'ятників мистецтва, старовини і природи). Після значного скорочення штатів в ній залишилися професори К. Харлампович, О. Миронов та архітектор В. Єгєєв. Від них була потрібна повна згода на всі дії влади. Аргументи на захист пам'ятників розглядалися як «контрреволюционные вылазки» [19, с. 93] і лише завдяки позиції членів Казанського підвідділу деякі чудові зразки православної культури Татарського краю все ж таки вдалося врятувати від знищення.

Не зупиняючись на всіх труднощах життя К. В. Харламповича протягом середини 1920-х – початку 1930-х рр., зауважимо, що вже перебуваючи на території України, проживаючи у Ніжині, вчений не полишав спроб будь-яким чином досліджувати ті питання, які були пов'язані з церковною історією. Зокрема, це вилилося у низку рецензій на праці інших науковців та біографічні нариси про відомих істориків церкви, з якими йому свого

часу прийшлося бути знайомим. Серед них біографічний нарис «Платон Миколайович Жукович», некрологи, присвячені П. Знаменському, М. Ільмінському, рецензії на праці В. Біднова «Православная церковь в Польше и Литве», В. Латишева «Жития св. епископов херсонских», О. Лотоцкого «Церковный Устав князя Владимира Великого», М. Петровского «Письмо патриарха Константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру», Є. Шмурло «Римская курия на русско-православном востоке в 1604–1654 годах» та ін.

Отже, побіжний аналіз біографії та окремих творів К. В. Харламповича (повний перелік праць вченого поданий у нашій монографії; див. 11, с. 242–256) яскраво доводить, що він був одним із сумлінних дослідників історії церкви, духовної освіти, церковних старожитностей та історіографії предмета своїх наукових розвідок. Його науковий доробок у царині церковної історії й донині залишається неперевершеним та може бути використаний як основа для подальших розробок як вузько тематичних, так і загальноісторичних проблем з історії церкви, церковних впливів, духовної освіти та історії окремих навчальних закладів тощо.

Серед сумлінних дослідників, які працювали у цьому ж напрямку, був і професор Київської духовної академії Ф. І. Титов, який протягом життя видав низку «Актів и документов, относящихся к истории Киевской академии» та «Актів по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII ст.». Крім того, він видав «Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.» та праці «Типографія Києво-Печерської лаври», «Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве», «Очерки из истории Киевской Духовной академии». Між іншим Ф. І. Титов протягом багатьох років працював редактором «Киевских епархиальных ведомостей» та був останнім настоятелем Андріївської церкви у Києві. На жаль, так само, як і багато його колег, історик постраждав від нововведень нової, більшовицької влади, що спонукало його виїхати за кордон, де він і помер у 1935 р.

Не менше значення для розвитку досліджень з історії українських земель, історії церкви та духовної освіти мала діяльність Василя Олексійовича Біднова (1874–1935), який був екстраординарним професором, потім деканом богословського факультету Українського державного Кам'янець-Подільського університету, викладачем Кременецької духовної семінарії, професором богословського факультету Варшавського університету. Його наукові інтереси були дуже широкими, а відтак і його праці мали певний вплив на формування історичної та громадської свідомості українства 1920–1930-х років. Оскільки вчений з 1921 р.

перебував в еміграції, це вплинуло на специфіку його праць – він в основному публікував історичні матеріали, серед яких, зокрема, були «Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории)», «Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: Документы XVIII в.», «Список иерархов Екатеринославской епархии» тощо. Водночас йому вдавалося писати невеликі за обсягом праці, які були присвячені окремим історичним сюжетам, які тим чи іншим чином були пов'язані з історією церкви, церковним правом, діяльністю окремих її діячів або життєписами істориків церкви: «Православная церковь в Польше и Литве», «Преосвященный Феодосий (Макаревский), епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины», «Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел», «Дзвони», «Одна з спроб перекладу Біблії на українську мову», «Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу», «К. В. Харлампович» та інші.

Наостанок можна згадати про діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939), який був автором понад 100 наукових

праць, але найбільш відомий як політичний діяч, котрий багато років опікувався церковними питаннями. Зокрема, від 28 жовтня до 14 листопада 1918 р. він очолював Міністерство віросповідань Української держави, у грудні того ж року був тимчасовим комісаром віросповідань Української Народної Республіки, ініціював прийняття Директорією УНР «Закону про Верховну владу в Українській автокефальній православній миротворчій церкві», від січня 1919 р. до березня 1920 р. перебував у Стамбулі як надзвичайний посол УНР у Туреччині зі спеціальною місією провадження переговорів із Вселенським патріархатом про визнання автокефалії Української православної церкви [22, с. 277–278].

Висновки. Таким чином, як свідчить короткий огляд наукових праць та діяльності кількох найбільш відомих учених, які присвятили себе дослідженню історії церкви, духовної освіти та церковного права, зміст та висновки їхніх наукових праць та вчинки, не могли не сприяти розширенню історичних знань, розвитку історичної науки та освіти, формуванню історичної свідомості українців, розуміння ними свого минулого, його значення та місця у світовій історії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Акишин С. Ю. Биография профессора А. А. Дмитриевского и характеристика его научной деятельности / С. Ю. Акишкин [Електронний ресурс], 2008. – Режим доступа: <http://andreyblog.ru/images/articles/prosveshchenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>. – Назва з екрана.
2. Біднов В. К. В. Харлампович (1870–1932) / В. Біднов [Текст]. – Варшава, 1933. – 32 с.
3. Варламова С. Ф. Из истории борьбы Советского государства с голодом в начале 20-х гг. XX столетия: По печатным рукописным материалам из фондов Российской Национальной б-ки / С. Ф. Варламова [Текст] // К 75-летию Дома Плеханова, 1928–2003: Сб. ст. и публ., материалы конференции. – СПб., 2003. – С. 179.
4. Васильков Я. В. Только об одном востоковеде... (Гебраист Михаил Николаевич Соколов, 1890–1937) / Я. В. Васильков [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/233-252.pdf>. – Назва з екрана.
5. Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ), ф. 253, спр. 10 (Диплом от 29. 12. 1903), арк. 1.
6. Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (ОР РНБ), ф. 253, спр. 105 (Объяснительная записка А. А. Дмитриевского по поводу обвинения его в скрытой агитации против изъятия церковных ценностей); ф. 253, спр. 106 (Обвинительное заключение по делу о сопротивлении А. А. Дмитриевского и др. против изъятия церковных ценностей в пользу голодающих. 18 сент. 1922 г.), арк. 8.
7. Востоковедение в Петрограде. 1918–1922. – Пг., 1923. – С. 50.
8. Герд Л. А. А. А. Дмитриевский как староста Николо-Александровской Барградской церкви в Петербурге / Л. А. Герд [Текст] // Родное и вселенское: к 60-летию Н. Н. Лисового: [сб. статей]. Москва, 2006. – С. 105–123.
9. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 8409, оп. 1, спр. 1587, арк. 181–184; спр. 1642, арк. 214–218; спр. 1683, арк. 3–7.
10. Дмитриевский А. А. Императорское Православное Палестинское Общество и его деятельность за истекшую четверть века 1882–1907 / А. А. Дмитриевский [Текст]. – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2008.
11. Добров П. В., Гедьо А. В., Медовкіна Л. Ю. Костянтин Васильович Харлампович (1870–1932 рр.): інтелектуальна біографія історика: Монографія / П. В. Добров, А. В. Гедьо, Л. Ю. Медовкіна [Текст]. – Донецьк: Вид-во «Донбас», 2011. – 300 с.
12. Лебедева Г. Е., Морозов М. А. Из истории отечественного византиноведения конца XIX – начала XX в.: И. И. Соколов / Е. Г. Лебедева, М. А. Морозов [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>. – Назва з екрана.
13. Нарбеков В. Отзыв о книге доцента Киевской духовной академии А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Типикон. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторийские монастырские Типиконы. Киев, 1895», представленной на соискание ученой степени доктора церковной истории / В. Нарбеков [Текст] // Протоколы заседаний совета

Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 263–297; Антоний [Храповицкий], архим. Отзыв о сочинении А. Дмитриевского: «Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1: Типикон. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы» / Антоний [Храповицкий] // Протоколы заседаний совета Казанской духовной Академии за 1896 г. Казань, 1897. – С. 297–300.

14. Отзыв о сочинении М. И. Орлова «Литургия св. Василия Великого. Вводные сведения. 1. Греческие и славянские тексты. 2. Заамвонные молитвы. 3. Особенности литургии св. Иоанна Златоуста. С изображением св. Василия Великого и четырьмя снимками с рукописей. Первое критическое издание. СПб., 1909 г.» [Текст] // Сборник отчетов о премиях и наградах, присуждаемых императорской Академией Наук. Отчеты за 1909 г. – СПб., 1912. – С. 176–347 (отд. отт.: СПб., 1912. – 173 с.).

15. Перченко Ф. Ф. К истории Академии наук: снова имена и судьбы... (Список репрессированных членов Академии наук) / Ф. Ф. Перченко [Текст] // In memoriam: Исторический сборник памяти Ф. Ф. Перченка. – М.-СПб.: Феникс, Atheneum, 1995. – С. 160.

16. Пояснювальна записка до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. I–П.

17. Соколов І. І. Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах / І. І. Соколов [Текст] // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. 53–84. (№ 18,19)

18. Харлампович К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, бывший епископ Владимирский и Брестский (1621-1624) / К. В. Харлампович [Текст] // Волыньские епархиальные ведомости. – 1900. – № 13-15; Окрема відбитка. – Почаев: Тип. Почаевской лавры, 1900. – 39 с.

19. Харлампович К. В. Историко-археологические очерки церквей города Казани / К. В. Харлампович [Текст]. – Вып. 1. – Казань, 1913. – Кн. 1. – С. 93.

20. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова / А. М. Чередниченко [Текст] // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 21.

21. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695. (22)

22. Швидкий В. П. Лотоцький Олександр Гнатович / В. П. Швидкий [Текст] // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 2009. – С. 277–278.

Стаття надійшла до редакції 27.12.2013

REFERENCES:

1. Akishin, S.Yu. Biografiya professora A.A. Dmitriyevskogo i kharakteristika yego nauchnoy deyatel'nosti (The biography of Professor A. Dmitriyevskiy and description of his scientific work). Available from: <http://andrey-blag.ru/images/articles/prosveshchenie/iliotropion/izdatelstvo/9/book/akishin.pdf>, 2008.

2. Bidnov, V. K.V. Kharlampovych (1870–1932). Warsaw, 1933.

3. Varlamova, S.F. Iz istorii borby Sovetskogo gosudarstva s golodom v nachale 20-kh gg XX stoletia: Po pechatnym rukopisnym materialam iz fondov Rossiyskoy Natsionalnoy b-ki (From the history of the fight by the Soviet state against hunger in the early 1920s of the 20th century: based on printed manuscripts from the funds of the National Library of Russia). *K 75-letiyu Doma Plekhanova, 1928–2003*. Saint Petersburg, 2003, p. 179.

4. Vasilkov, Ya.V. Tolko ob odnom vostokovede... (Gebraist Mikhail Nikolayevich Sokolov, 1890–1937) (Only about one Orientalist scholar... (Hebrew scholar Mikhail Nikolayevich Sokolov). Available from: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/books/inmemoriam/233-252.pdf>.

5. The Manuscripts Department of the National Library of Russia (OR RNB), collection 253, file 10. Diploma of 29.12.1903. File sheet 1.

6. The Manuscripts Department of the National Library of Russia (OR RNB), collection 253, file 105. Obyasnitelnaya zapiska A.A. Dmitriyevskogo po povodu obvineniya yego v skrytoy agitatsii protiv izyatiya tserkovnykh tsennostey (A memo of A. Dmitriyevskiy regarding the accusations against him of covert campaigning against the expropriation of valuable church objects). Collection 253, file 106. Obvinitelnoye zaklyucheniye po delu o soprotivlenii A.A. Dmitriyevskogo i dr. protiv izyatiya tserkovnykh tsennostey v polzu golodayushchikh (An indictment related the case on the resistance by A. Dmitriyevskiy and others to the expropriation of valuable church objects for the benefit of people suffering from hunger). 18 September 1922, file sheet 8.

7. Vostokovedeniye v Petrograde. 1918–1922. (Oriental studies in Petrograd. 1918–1922). Petrograd, 1923, p. 50.

8. Gerd, L.A. A. A. Dmitriyevskiy kak starosta Nikolo-Aleksandrovskoy Bargradskoy tserkvi v Peterburge (A. Dmitriyevskiy as a warden of the Nikolo-Aleksandrovskaya Bargradskaya Church in Petersburg). *Rodnoye i vselenskoye: k 60-letiyu N. N. Lisovogo*. Moscow, 2006, pp. 105–123.

9. The State Archive of the Russian Federation (GARF), collection 8409, inventory list 1, file 1587, file sheets 181–184; file 1642, file sheets 214–218; file 1683, file sheets 3–7.

10. Dmitriyevskiy, A.A. Imperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obshchestvo i yego deyatel'nost za istekshuyu chetvert veka 1882–1907 (The Imperial Orthodox Palestine Society and its activities for the past quarter-century 1882–1907). Saint Petersburg: *Izdatelstvo Olega Abyshko*, 2008.

11. Dobrov, P.V., Hedyo, A.V., Medovkina, L.Yu. Kostiantyn Vasylovych Kharlampovych (1870–1932 rr.): intelektualna biografiia istoryka (Kostiantyn Vasylovych Kharlampovych (1870–1932): the intellectual biography of the historian). Donetsk: *Donbas*, 2011.

12. *Lebedeva, G.Ye., Morozov, M.A.* Iz istorii otechestvennogo vizantinovedeniya kontsa XIX – nachala XX v.: I.I. Sokolov (From the history of the national Byzantine studies in the late 19th and early 20th centuries: I.I. Sokolov). Available from: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/2687/1/adsv-29-11.pdf>.
13. *Narbekov, V.* Otzyv o knige dotsenta Kiyevskoy dukhovnoy akademii A. Dmitriyevskogo ‘Opisanie liturgicheskikh rukopisey, khranyashchikhsya v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka. T. Tυμικα. Ch. 1: Pamyatniki patriarshikh ustavov i ktitorskiye monastyrskiy Tipikony. Kiev, 1895’, predstavlennoy na soiskaniye uchennoy stepeni doktora tserkovnoy istorii (A review of the book written by associate professor A. Dmitriyevskiy ‘The Description of the Liturgical Manuscripts Kept in the Orthodox Oriental Libraries. Vol. 1: Tυμικα. Part 1: Classical Patriarchal and Ktetor Monastic Typikons. Kyiv, 1895’, submitted for obtaining Ph.D. in Church History). Protokoly zasedaniy soveta Kazanskoy dukhovnoy Akademii za 1896 g. Kazan, 1897, pp. 263–297. Antoniy [Khrapovitskiy], archimandrite. Otzyv o sochinenii A. Dmitriyevskogo: ‘Opisanie liturgicheskikh rukopisey, khranyashchikhsya v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka. T. Tυμικα. Ch. 1: Pamyatniki patriarshikh ustavov i ktitorskiye monastyrskiy Tipikony’ (A review of the work written by A. Dmitriyevskiy ‘The Description of the Liturgical Manuscripts Kept in the Orthodox Oriental Libraries. Vol. 1: Tυμικα. Part 1: Classical Patriarchal and Ktetor Monastic Typikons’). Protokoly zasedaniy soveta Kazanskoy dukhovnoy Akademii za 1896 g. Kazan, 1897, pp. 297–300.
14. Otzyv o sochinenii M.I. Orlova ‘Liturgiya sv. Vasiliya Velikogo. Vvodnye svedeniya. 1. Grecheskiye i slavyanskiye teksty. 2. Zaamvonnyye molitvy. 3. Osobennosti liturgii sv. Ioanna Zlatousto. S izobrazheniyem sv. Vasiliya Velikogo i chetyrmya snimkami s rukopisey. Pervoye kriticheskoye izdaniye, SPb, 1909’ (A review of the work by M.I. Orlov ‘The Liturgy of St Basil the Great. Introduction. 1. Greek and Slavonic Texts. 2. Prayers Behind the Ambo. 3. Peculiarities of the Liturgy of St John Chrysostom. With the Picture of St Basil the Great and Four Pictures of the Manuscripts. The First Critical Edition. St Petersburg, 1909’). Sbornik otchetov o premiyakh i nagradakh prisuzhdayemykh imperatorskoy Akademiyey Nauk. Otchety za 1909. St Petersburg, 1912, pp. 176–347.
15. *Perchenok, F.F.* K istorii Akademii nauk: snova imena i sudby... (Spisok repressirovannykh chlenov Akademii nauk) (From the history of the Academy of Sciences: names and fates... (A list of the members of the Academy of Sciences persecuted for political reasons). In memoriam: Istoricheskiy sbornik pamyati F.F. Perchenna. Moscow, Saint Petersburg: *Feniks, Atheneum*, 1995, p. 160.
16. Poiasniuvalna zapyska do proektu organizatsii Istorychno-Filologichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk (An explanatory note to the project on setting up a Historical and Philological Department in the Ukrainian Academy of Sciences). In: Zapysky Istorychno-Filologichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk. Kyiv: Drukar, 1919, vol. 1, official part, pp. I–II.
17. *Sokolov, I.I.* Vidnosyny Skhodu do Ukrainskoyi Tserkvy v XVI–XVII st. po novoznaydenykh dokumentakh (The relations of the East and the Ukrainian Church in the 16th and 17th centuries based on newly discovered documents). *Zapysky Istorychno-Filologichnoho Viddilu Ukrainskoi Akademii Nauk*. Kyiv: Drukar, 1919, no. 18, vol. 1, official part, pp. 53–84.
18. *Kharlampovych, K.V.* Iosif Kurtsevich, arkhiepiskop Suzdalskiy, byvshiy yepiskop Vladimirskiy i Brestskiy (1621–1624) (Iosif Kurtsevich, archbishop of Suzdal, former bishop of Vladimir and Brest (1621–1624)). *Volynskiy yeparkhialnyye vedomosti*, 1900, no. 13–15, p. 39.
19. *Kharlampovych, K.V.* Istoriko-arkheologicheskiye ocherki tserkvey goroda Kazani (Historical and archaeological essays on the history of churches in the city of Kazan). Kazan, 1913, vol. 1, p. 93.
20. *Cherednychenko, A.M.* Kyivskiy period naukovo diialnosti I.I. Sokolova (The Kyiv period in the scientific activities of I. Sokolov). *Lavrskiy almanakh*, 2005, no. 14, p. 21.
21. *Chernukhin, Ye.K.* Sokolov Ivan Ivanovich (Ivan Sokolov). Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv: *Naukova Dumka*, 2012, p. 695.
22. *Shvydkyi, V.P.* Lototskiy Oleksandr Hnatovych (Oleksandr Lototskiy). Entsyklopedia istorii Ukrainy. Kyiv: *Naukova dumka*, 2009, vol.6, pp. 277–278.

Медовкіна Ліна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент
Донецький національний університет
Адреса: 83001, м. Донецьк, вул. Університетська, 24
E-mail: lina5-lina5@rambler.ru

Medovkina Lina Yuriivna – PhD in history, associate professor
Donetsk national university
Address: 24, Universytetska Str., Donetsk, 83001
E-mail: lina5-lina5@rambler.ru